

بسمه تعالی

مسجد در صدر اسلام و نقش آن در پیروزی انقلاب اسلامی

نویسنده: مرتضی رستگاری

چکیده

پژوهش‌های تاریخی انجام‌شده درباره‌ی جایگاه مسجد میان مسلمانان نشان می‌دهد که مسجد نخستین و مهم‌ترین مرکز و نهاد در جامعه‌ی اسلامی است. در این مقاله، به اختصار ابعاد و کارکردهای عبادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و نظامی مسجد را در صدر اسلام یادآوری می‌کنیم و نقش آن را به صورت تطبیقی در پیروزی انقلاب اسلامی ایران بیان می‌کنیم.

• کارکردهای مسجد در صدر اسلام

مسجد نخستین و مهم‌ترین مرکز و نهاد جامعه‌ی اسلامی، از صدر اسلام تاکنون، بوده است و این کارکردهای عبادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و نظامی را داشته است:

۱. کارکرد عبادی مسجد

براساس آنچه از قرآن کریم استفاده می‌شود، یکی از اهداف آفرینش عالم و موجودات «عبادت»^۱ و «تقرب الی الله» است.^۲ عبادت در مورد انسان دو معنای عام و خاص دارد. عبادت در معنای عام هر رفتار و کرداری را شامل می‌شود که رضایت و خشنودی خداوند در آن باشد. عبادت در معنای خاص رازونیا با خداوند، ذکر و یاد او و سخن گفتن با اوست و عباداتی چون دعا، ذکر، تلاوت قرآن و برپایی نماز را شامل می‌شود.

بی‌شک، در پیدایش توجه قلبی عوامل فراوانی نقش دارند که از جمله‌ی آنها «مکان عبادت» است. مسجد با ویژگی‌های خاص خود بهترین و مناسب‌ترین مکان برای حضور در درگاه الهی و شکرگذاری اوست. نخستین مسجد در نظام آفرینش کعبه و مسجدالحرام بوده است.^۳ پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) از نخستین روزهایی که دعوت به دین اسلام را به صورت آشکار شروع کرد، از مسجدالحرام همچون پایگاهی

۱. سوره‌ی ذاریات، آیه‌ی ۵۶

۲. سوره‌ی رعد، آیه‌ی ۱۵

۳. سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۹۶

اساسی بهره گرفت.^۴ شواهد تاریخی گواه است که پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) علاوه بر حضور در مسجد و اقامه‌ی عبادت در آن، دیگر مسلمانان را نیز ترغیب و تشویق می‌کرد تا به مسجد رفت و آمد کنند. پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه‌ی معصوم (علیهم السلام) بر اقامه‌ی نماز، به‌ویژه نماز جماعت، در مسجد بسیار تأکید کرده‌اند و برای آن فضایل بسیاری نقل کرده‌اند.^۵ از سوی دیگر، قرآن کریم هر کسی را که به نقش بنیادین مسجد، یعنی «عبادت و پرستش»، آسیب برساند ظالم می‌داند و می‌فرماید: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا»، کیست ستمکارتر از آن کسی که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری کرده و سعی در ویرانی آن می‌نماید.^۶

در صدر اسلام، مسلمانان به برپایی نمازهای جماعت - که مظهر بندگی، شکوه، حیات و وحدت امت اسلامی است - بیش از امروز اهمیت می‌دادند. اما باید گفت که در طول تاریخ هزار و چهارصدساله‌ی اسلام، کارکرد مسجد در بعد عبادی هرگز کاملاً افول نکرده است؛ اگر چه در زمینه‌های دیگر با فرازونشیب بسیار همراه بوده است. ویل دورانت، مورخ تمدن‌نگار مشهور غربی، در گزارشی از جوامع اسلامی چنین می‌نویسد:

پیش از آفتاب و نیمه‌ی روز و پیشگاه و نزدیک غروب مؤذن بر گلدسته بالا می‌رود و به‌وسیله‌ی اذان مسلمانان را به نماز می‌خواند! به‌راستی چه نیرومند است و شریف این دعوت که مردم را پیش از طلوع آفتاب به بیداری دعوت می‌کند، چه خوب است که انسان به هنگام نیم‌روز از کار باز ایستد و چه بزرگ و باشکوه است که ضمیر انسان در سکوت شب به جانب خداوند جل جلاله توجه کند.^۷

برخی کارکردهای عبادی مسجد، مانند اقامه‌ی نماز جمعه، جنبه‌ی سیاسی به خود می‌گیرد و روند دیگری پیدا می‌کند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) هنگام هجرت و قبل از رسیدن به مدینه، در فاصله‌ی پانصد متری مسجد قبا و در محلی که اکنون مسجد جمعه در آن بنا شده است، اولین نماز جمعه‌ی تاریخ اسلام را خواند. ایشان پس از ورود به مدینه، نماز جمعه را به‌صورت مرتب اقامه کرد. روایات زیادی در منابع دینی فریقین نقل شده است مبنی بر حضور انبوه مردم در نماز جمعه و خطبه‌های رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله). این سنت در زمان خلفای ثلاثه، امام علی (علیه السلام) و طبق برخی نقل‌ها امام حسن مجتبی (علیه السلام) رواج داشت و به

۴. اسدالغایه، ج ۳، ص ۴۱۴ و الاصابه، ج ۲، ص ۴۸۰ و فروغ ابدیت، ج ۱، ص ۲۴۳، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۰.

۵. اصول کافی، ج ۳، ص ۳۷۳، باب فضل الصلاة فی الجماعة و دارالکتاب الاسلامیه، ج ۶، ۱۳۶۵.

۶. سوره‌ی بقره، آیه‌ی ۱۱۴

۷. تاریخ تمدن، ویل دورانت، ج ۴، ص ۲۷۳، تهران، آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱.

مساجد جامع و مرکزی شهرهای اسلامی نیز توسعه یافت. ولی پس از آن دوران، به تدریج با انحراف از جایگاه واقعی اش روزبه‌روز کمرنگ‌تر شد.

قبل از انقلاب اسلامی ایران نیز هیچ‌گاه نماز جمعه همه‌جا و به‌صورت عمومی و مرتب برگزار نشده بود. اولین کسی که در دوران رژیم منحوس پهلوی خواهان احیای نماز جمعه شد، شهید نواب صفوی بود. اما پس از انقلاب اسلامی این فریضه‌ی الهی با همان عظمت، شکوه و خصوصیاتش در صدر اسلام دوباره احیا شد. پروفیسور حامد الگار در مقاله‌ای با عنوان «امام خمینی و احیای نماز جمعه» می‌نویسد: «احیای واقعی نماز جمعه در ایران یکی از دست‌آوردهای عظیم انقلاب اسلامی ایران است و ما آن را مانند بسیاری از برکات مدیون حضرت امام هستیم».^۸ امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه)، مانند عده‌ای از فقها، جایگاه ویژه‌ای برای اقامه‌ی نماز جمعه در عصر غیبت قائل بودند. ایشان در تحریرالوسیله، ضمن تبیین احکام نماز جمعه، می‌فرماید:

نماز جمعه و دو خطبه‌ی آن از جایگاه عظیم سیاسی مثل حج و عید قربان و فطر برای مسلمانان برخوردار است؛ ولی متأسفانه مسلمانان از این‌گونه وظایف سیاسی غفلت کرده‌اند. اسلام در تمام شئونش دین سیاست است و کسی که کمترین تفکر و تأملی در احکام حکومتی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اسلام داشته باشد این را می‌فهمد. هر کس توهم کند که دین از سیاست جداست، نادانی است که نه اسلام را فهمیده و نه سیاست را.^۹

امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه) همچنین در تبیین اهمیت نماز جمعه در یکی از بیاناتشان می‌فرمایند: «یکی از مهم‌ترین چیزهایی که در این انقلاب حاصل شد، قضیه‌ی نماز جمعه است... به حمدالله در این نهضت نماز جمعه با محتوای حقیقی آن تحقق یافت... مردم و نسل‌های آینده به این مسئله اهمیت بدهند که نماز جمعه در رأس همه‌ی امور است».^{۱۰} ایشان در سخنان دیگری درباره‌ی محتوای خطبه‌ها فرموده‌اند: «در خطبه‌ی نماز جمعه مقدرات مملکت بیان بشود، مسائل سیاسی که در مملکت جریان پیدا می‌کند، مسائل اجتماعی که در مملکت باید جریان پیدا کند، گرفتاری‌های مسلمان‌ها، اختلافات مسلمان‌ها در آن خطبه‌ها باید طرح بشود و رفع بشود».^{۱۱}

۸. امام خمینی و احیای نماز جمعه، حامد الگار، مجموعه مقالات کنگره‌ی بین‌المللی امام خمینی و احیا تفکر دینی، ج ۲، ص ۴۳۳.

۹. تحریرالوسیله، امام خمینی، ج ۱، ص ۲۳۴، مسئله‌ی ۹، قم، اسماعیلیان، ۱۴۰۸ه.ق.

۱۰. صحیفه‌ی نور، ج ۱۸، ص ۱۹۵.

۱۱. همان، ج ۴، ص ۴۴۷.

یکی دیگر از کارکردهای عبادی مسجد سنت اعتکاف است. اعتکاف اقامت در مسجد به قصد عبادت و نزدیکی به خداست. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) با وجود همه عظمت روحی و کمالات انسانی به اعتکاف بسیار اهمیت می دادند. در روایتی از امام صادق (علیه السلام) می خوانیم:

«كَانَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) إِذَا كَانَ الْعَشْرُ الْأَوَّلُ اعْتَكَفَ فِي الْمَسْجِدِ وَضُرِبَتْ لَهُ قُبَّةٌ مِنْ شَعْرٍ وَ شَمْرٍ الْمُتَزَّرَ وَ حَلْوَى فِرَاشَةً»، رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در دهه‌ی آخر (ماه رمضان) در مسجد معتکف می شد. برای آن حضرت خیمه‌ای موین در مسجد بر پا می شد. حضرت برای اعتکاف مهیا می شد و بستر خویش را جمع می کرد.^{۱۲}

سنت اعتکاف پس از رسول گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله) تا حدود زیادی فراموش شد؛ اما پس از پیروزی انقلاب اسلامی، به خصوص در سال‌های اخیر، رونق بسیاری پیدا کرد؛ به صورتی که در بیشتر شهرها به دلیل استقبال زیاد مشکل مکان به وجود می آید.

۲. کارکرد فرهنگی، آموزشی و تبلیغی مسجد

در صدر اسلام، از مسجد استفاده‌های فرهنگی، آموزشی و تبلیغی نیز می شد. دینی که با امر به خواندن، آموزش، قلم و مبارزه با جهل آغاز شود،^{۱۳} طبیعی است به مرکز آموزش و تبلیغ نیز نیاز دارد و چه جایگاهی والاتر و بهتر از مسجد؟! شواهد تاریخی حاکی از آن است که پیامبر (صلی الله علیه و آله) و یارانش، قبل و بعد از هجرت، از مسجد برای آموزش و تبلیغ استفاده می کردند. آن حضرت پس از تبلیغ رسمی دین اسلام و قبل از هجرت به مدینه، تا آنجا که امکان داشت، از مسجد الحرام در راستای تبلیغ و ترویج دین و آموزه‌های اسلام بهره می گرفت. از آنجا که کعبه و مسجد الحرام، قبل از ظهور اسلام، جایگاه گردهمایی مردم بود و مشرکان برای پرستش بت‌ها و طواف کعبه به آنجا می رفتند، پیامبر (صلی الله علیه و آله) و یارانش از این فرصت نهایت استفاده را می بردند. گرویدن شماری از یاران پیامبر (صلی الله علیه و آله) به اسلام، در مکه، ثمره‌ی چنین تبلیغاتی بود. برای نمونه می توان طفیل بن عمرو را نام برد. طفیل شاعر خردمندی بود که در قبیله اش نفوذ کلمه داشت. هنگامی که وی وارد مکه شد، سران قریش و بازیگران عرصه‌ی سیاست، از ترس گرایشش به اسلام، با جوسازی او را از حضور نزد پیامبر (صلی الله علیه و آله) و صحبت با او بر حذر داشتند. طفیل می گوید:

۱۲. کافی، ج ۴، ص ۱۷۵، باب الاعتکاف، ح ۱.

۱۳. سوره‌ی علق، آیه‌ی ۱، ۴ و ۵.

سخنان آنان به قدری در من مؤثر افتاد که مقداری پنبه در گوش‌هایم کردم، صبح وارد مسجد الحرام شدم و ناخودآگاه کلامی بسیار شیرین و لذت‌بخش به گوشم رسید! احساس مسرت کردم. با خود گفتم تو مرد سخن‌سرای خردمندی هستی، چه مانعی دارد سخن این مرد را بشنوی؛ اگر نیک بود آن را بپذیری و اگر زشت بود آن را رد کنی؟ برای ملاقات پنهانی با آن حضرت اندکی صبر کردم. حضرت به‌سوی منزل به راه افتاد. وقتی وارد خانه شد، اجازه‌ی ورود خواستم و جریان را برای حضرت توضیح دادم و خواستم آئین اسلام را برایم تشریح کند. آن حضرت آئین خود را عرضه داشت و مقداری قرآن برایم تلاوت کرد. به خدا سوگند کلامی زیباتر از آن نشنیده و آئینی معتدل‌تر از آن ندیده بودم! آن را پذیرفتم! سپس به حضرت گفتم در میان قبیله‌ی خود برای نشر آئین شما فعالیت خواهم نمود.

ابن هشام در ادامه می‌نویسد:

طفیل تا روز حادثه‌ی خیبر در میان قبیله‌ی خود بود و به نشر آئین اسلام اشتغال داشت و در همان حادثه با هفتاد یا هشتاد خانواده‌ی مسلمان به پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) پیوست و در اسلام خود پایدار بود تا اینکه پس از درگذشت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در عصر خلفا در جنگ یمامه شربت شهادت نوشید.^{۱۴}

نقش مسجد در فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و تبلیغی، پس از ورود پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به مدینه، هرگز با قبل از آن قابل مقایسه نیست. با بنای مسجدالنبی نه‌تنها پرستشگاه خداوند متعال ساخته شد، بلکه دانشگاهی فعال و پرشور نیز پی‌ریزی شد. حضور منظم و پیوسته‌ی مسلمانان در این مسجد برای برپاداشتن نماز بهترین فرصت بود برای کارهای تبلیغی پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و آن حضرت نیز از این فرصت به‌خوبی استفاده کردند.^{۱۵} در نتیجه می‌توان گفت، مسجد در صدر اسلام شاخص‌ترین ساحت فرهنگی و تربیتی اسلامی را به خود اختصاص داده بود. در متون اسلامی، روایات بسیاری در خصوص نقش علمی و آموزشی مسجد در صدر اسلام آمده است؛ برای نمونه به سه روایت اشاره می‌کنیم:

۱. شهید ثانی در منیة المرید نقل می‌کند:

۱۴. فروغ ابدیت، ج ۱، ص ۳۳۶ - ۳۳۷، به نقل از سیره‌ی ابن‌هشام.

۱۵. سیمای مسجد، ج ۲، فصل ششم، رحیم نوبهار، قم، نشر مؤلف، ۱۳۷۶.

پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) روزی خانه را به قصد مسجد ترک کرد، در مسجد با دو گروه روبه‌رو شد. گروهی به مباحثات علمی و معارف اسلامی مشغول بودند و گروهی به دعا و نیایش! حضرت فرمود: هر دو گروه در مسیر خیر و صلاح هستند، یک گروه خدا را می‌خوانند و گروه دیگر به آموزش علم و آگاهی می‌پردازند! این گروه علمی از فضیلت بیشتری برخوردار است؛ زیرا که من برای تعلیم فرستاده شده‌ام! آن‌گاه در میان گروه علمی نشستند.^{۱۶}

۲. امام صادق (علیه السلام) در روایتی می‌فرماید:

و هیچ گروهی در مسجد خداوند متعال، به منظور تلاوت قرآن و مباحثه‌ی علمی پیرامون آن نشستند، مگر اینکه آرامش قلبی آنان را فرا گرفت و فرشتگان الهی آنان را (با بال و پر خویش) در بر گرفتند.^{۱۷}

۳. ابن عباس نقل می‌کند که از پیامبر (صلی الله علیه و آله) شنیده است:

هیچ گروهی در خانه‌ای از خانه‌های من برای آموزش قرآن و بحث درباره‌ی آن اجتماع نکردند، مگر آنکه به مهمانی خداوند تعالی در آمده، تا زمانی که در مسجد به مباحثات علمی پیرامون قرآن مشغول هستند، ملائکه آنان را در بر خواهند گرفت (آنان را مورد حمایت و حفاظت خود قرار می‌دهند).^{۱۸}

اختصاص روند آموزشی و علمی به صدر اسلام منحصر نیست؛ بلکه در دوره‌های بعد هم اندیشمندان، متخصصان و دانش‌پژوهان علوم و معارف اسلامی جلسات خود را در مسجد بر پا می‌کردند. مجالس تفسیر و قرائت قرآن، مباحث کلامی، فقهی و حدیثی در عصر ائمه (علیهم السلام) و پس از آن نیز، تا آنجا که تضادی با منافع حکومت‌های وقت نداشت، در مساجد برگزار می‌شد. در دوران انقلاب اسلامی، مساجدی که مدیریت قوی و ائمه‌ی جماعات فعال و انقلابی داشتند، کلاس‌های مختلفی برگزار می‌کردند برای آگاهی‌دادن به مردم در زمینه‌های مختلف. این مساجد در بازگشت به خویش، خودشناسی و ارزیابی هویت فراموش‌شده‌ی ملت ایران بسیار مؤثر بودند.^{۱۹}

۱۶. منیة المرید، ص ۱۰۷، شهید ثانی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۹ ه.ق.

۱۷. عوالی اللاکلی، ج ۱، ص ۳۷۵، ابن ابی‌الجمهور احسانی، قم، سید الشهداء، ۱۴۰۵ ه.ق.

۱۸. مستدرک الوسائل، ج ۳، ص ۳۶۳ - ۳۶۴، محدث نوری، قم، آل‌البیت، ۱۴۰۸ ه.ق.

۱۹. مسجد و انقلاب اسلامی، رضا شریف پور، ص ۱۲۴، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۰.

۳. کارکرد سیاسی - اجتماعی مسجد

یکی دیگر از کارکردهای مسجد در صدر اسلام کارکرد سیاسی - اجتماعی بود. به صراحت می توان ادعا کرد، در کنار بعد عبادی مسجد، وسیع ترین و مهم ترین کارکرد مسجد کارکرد سیاسی - اجتماعی آن بوده است. مسجد پایگاه و مرکز همه فعالیت های سیاسی جامعه اسلامی و حتی دارالحکومه ی آن بوده است. همه ی ملاقات های عمومی در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله)، خلفای نخستین و امام علی (علیه السلام) در مسجد انجام می شد و حتی نمایندگان خارجی در مسجد به حضور پذیرفته می شدند. مسجد محل بیعت و اعلام برنامه های حکومتی نیز بود. ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه می نویسد:

وقتی مردم هجوم آوردند تا با امام علی (علیه السلام) بیعت کنند، آن حضرت امتناع ورزید؛ ولی اصرارها در حدی بود که حضرت چاره ای نداشت. در این مرحله که مشروعیت الهی با مقبولیت عمومی همراه گشته و حجت بر آن حضرت تمام شد، امام حاکمیت را پذیرفت؛ ولی برای انجام بیعت فرمودند اگر به ناچار قرار است با من بیعت کنید، پس در مسجد! زیرا بیعت با من نباید به طور مخفی و پنهان باشد، بلکه باید با خواست مسلمانان و در ملاء عام و محل اجتماع مسلمین انجام گیرد. پس حضرت بلند شدند در حالی که مردم در اطرافش حرکت می کردند تا داخل مسجد شدند، مردم از هر طرف بر سر حضرت ریختند و با ایشان بیعت کردند.^{۲۰}

روشن است که امروز بیعت به انتخابات تغییر نام یافته است و کارکرد سیاسی، با پیروزی غرور آفرین انقلاب اسلامی، در مساجد احیا شده است؛ به گونه ای که همه ی انتخابات گذشته (که در واقع هر انتخاب بیعتی جدید با نظام اسلامی است) در مجامع عمومی و مساجد صورت گرفته است.

مسجد در صدر اسلام همواره مجلس مشورتی مسلمانان در رویدادها نیز بوده است. بر اساس دستور قرآن کریم،^{۲۱} پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در امور مختلف با افراد صلاحیت دار مشورت می کردند. مهم ترین این مشورت ها در حوزه ی نظامی، غزوات و تنظیم سیاست های دفاعی بود. یکی از مهم ترین مشورت ها در جنگ احد بود که پیامبر (صلی الله علیه و آله) با اصحاب خود درباره ی نحوه ی جنگ مشورت کردند.^{۲۲}

۲۰. شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۹، عبدالحمید بن ابی الحدید معتزلی، قم، کتابخانه ی آیة الله مرعشی، ۱۴۰۴.ق.

۲۱. سوره ی آل عمران، آیه ی ۱۵۹

۲۲. فروغ ابدیت، ج ۲، ص ۳۴ - ۳۷.

درواقع، پرننگ‌ترین نقش مساجد در دوران انقلاب اسلامی سیاسی بوده است. با فراگیر شدن انقلاب اسلامی، مسجدها جایگاهی مؤثرتر در این زمینه یافتند. سخنرانی‌های روحانیان و دانشگاهیان در مساجد مردم را بیش از پیش با ابعاد فساد، ظلم، تبعیض و بی‌عدالتی ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی کشور آشنا کرد. مساجد در طرد رژیم طاغوت از سوی مردم بسیار مؤثر بودند. پس از تبعید امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه)، در سال ۱۳۴۳، مبارزه‌ی فعال سیاسی تقریباً فروکش کرد و مساجد رویکردی دیگر یافتند. امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه)، معمار انقلاب اسلامی ایران، در ارتباط با این نقش می‌فرماید: «مسجد در اسلام و در صدر اسلام همیشه مرکز جنبش و حرکت‌های اسلامی بوده و از مسجدها تبلیغات اسلامی شروع می‌شده است و مسجد حرکت قوای اسلامی برای سرکوب کفار و وارد کردن آن‌ها در زیر بیرق اسلام بوده است».^{۲۳}

درواقع، سخنان امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه) تلاشی است برای برگرداندن توجه به‌سوی فرهنگ اصیل اسلامی و ساماندهی حرکت‌های اسلامی از مساجد. مساجد که پایگاه‌های انقلاب بودند به‌صورت سنگرهای مستحکم برای مبارزه‌ی انقلابی‌ها درآمدند. براین اساس امام خمینی (رحمة‌الله‌علیه) با ژرف‌نگری خاص خود می‌فرماید: «مساجد و محافل دینی را که سنگرهای اسلامی در مقابل شیاطین است، هر چه بیشتر گرم و مجهز نگه دارید».^{۲۴} همچنین: «مسجد یک سنگر اسلامی است و محراب محل جنگ است، محل حرب است، این را می‌خواهند از دست شما بگیرند».^{۲۵} در پی تأکیدهای رهبر کبیر انقلاب بر استفاده‌ی هرچه‌بیشتر از مساجد و بازگشت آن‌ها به نقشی که در صدر اسلام داشتند، یاران و شاگردان امام، با افشاگری در مساجد، آتش مبارزات را روزبه‌روز شدیدتر و رژیم منحوس پهلوی را ناکارآمدتر کردند. پایه‌های اصلی و اولیه‌ی انقلاب را شاگردان، نزدیکان و معتمدان امام بنا کردند. امام ۴۰۰ شاگرد مخصوص تربیت کرده بودند که اثر آن‌ها در همه‌جا دیده می‌شد. در شرق تهران آیت‌الله امامی کاشانی، در جنوب تهران آقای ایروانی، در جنوب شرقی آیت‌الله غیوری، در شمیرانات آیت‌الله ملکی در مسجد همت، در مرکز تهران کانون توحید و مسجد پرچم و آیت‌الله شهید مطهری و در شمال امام جمارانی و مسجد شهید بزرگوار دکتر مفتاح به کار تبلیغی و سیاسی مشغول بودند؛ ایشان در شهرستان‌ها نیز شاگردانی داشتند.^{۲۶}

۲۳. صحیفه‌ی نور امام خمینی، ج ۷، ص ۶۵.

۲۴. همان، ج ۲، ص ۴۸۵.

۲۵. همان، ج ۱۳، ص ۳۶۲.

۲۶. مسجد و انقلاب اسلامی، ص ۸۸ - ۸۹.

اصولاً در محور سیاسی، مساجد و نهادهای دینی، به واسطه‌ی عملکردشان و عملکرد مبارزاتی‌شان بر علیه حکومت‌ها، مورد توجه خاص کارگزاران دولت بود. چه اینکه می‌دیدم مسئولین بلندمرتبه‌ی رژیم شاه، چه عکس‌العمل‌های تندی در مقابل مسجد و مسجدی‌ها ابراز می‌داشتند و اعمال می‌کردند. بی‌خود نبود که سپهبد رزم‌آرا مهره‌ی حلقه‌به‌گوش شاه می‌گفت مسجد را بر سر کاشانی و مجلس را بر سر مصدق خراب می‌کنیم، در اینجا اهمیت و حساسیت سیاسی بودن مساجد را بهتر درک می‌کنیم.^{۲۷}

در دوران انقلاب هم به‌طور طبیعی و بر اساس سابق تاریخی، مساجد ایران نقش خود را باز یافته و مرکز مبارزات ضد رژیم شاه بود. حمله به مسجد گوهرشاد در زمان رضا شاه و کشتار مردم، به توپ‌بستن حرم امام رضا (علیه‌السلام) توسط روس‌ها و همچنین حمله و به آتش کشیدن مسجد جامع کرمان و کشتار مردم نشانگر اهمیت مسجد در مبارزات مزبور و استفاده از آن به عنوان سنگر مبارزه، نشان‌عنادی است که قدرت سیاسی نسبت به این مکان مقدس داشته است.^{۲۸}

در زمینه‌ی مسائل اجتماعی، مسجد در اوایل ظهور انقلاب، پایگاه ترغیب و تحریک مردم برای همکاری و همیاری در زمینه‌های مختلف بود. در مسجد بسیاری از مشکلات اجتماعی جامعه، با همکاری مردم، حل می‌شد. از کارهایی که صرفاً جنبه‌ی اجتماعی داشتند می‌توان به کمک‌های مردم در جریان زلزله‌ی طبرس و کمک به خانواده‌هایی که سرپرست آن‌ها در زندان یا بازداشت بودند اشاره کرد.

مساجد و ائمه‌ی جماعات نه تنها اختلافات مالی مردم را حل و فصل می‌کردند، بلکه اختلافات خانوادگی و حتی قومی و محلی افراد را فیصله می‌دادند؛ چراکه متدینین و مؤمنین مجاز به مراجعه به دادگستری و محاکم قضایی نبودند... در مورد طلاق هم وضع به همین صورت بود. چون مراجع شرط صحت طلاق را وجود دو شاهد عادل برای جاری کردن صیغه‌ی طلاق می‌دانستند و دادگاه‌های زمان قبل از انقلاب مصداق این شرط نبودند؛ لذا بسیاری از طلاق‌ها و صیغه‌ی آن در سر نماز جماعت و با شاهد گرفتن از متدینین انجام می‌شد.^{۲۹}

۲۷. مسجد و انقلاب اسلامی، ص ۸۵

۲۸. تحلیلی در انقلاب اسلامی، ص ۹۱، دکتر منوچهر محمدی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳.

۲۹. همان، ص ۷۴.

آقای هاشمی رفسنجانی درباره‌ی نقش مساجد در پیروزی انقلاب اسلامی می‌گوید:

پس از تصویب کاپیتولاسیون و... ایشان (امام) تصمیم به مبارزه گرفتند و ما هم ستادی برای اداره‌ی مسائل مبارزه در این مقطع جدید ایجاد کردیم. امام هم اعلامیه دادند و هم آن سخنرانی معروف (در فیضیه) را کردند و هم به علمای سراسر کشور پیام‌هایی فرستادند. مسجد امام (شاه) هم پایگاهی مهم شده بود که در این مقطع هر شب یکی از چهره‌های مشهور آنجا سخنرانی می‌کرد، گروه‌ها در اداره‌ی قضایا فعالیت خوبی پیدا کرده بودند... (بنا شد) چندین هیئت تشکل جدید ایجاد کنند. امام هم موافقت کردند و چند روحانی مورد اعتمادشان را همچون آقایان مطهری، بهشتی و انواری برای پاسخ‌گویی سؤالات و تغذیه‌ی فکری‌شان انتخاب کردند... افرادی هم بودند که می‌خواستند کارهای تندتری انجام دهند. اوج تلاش‌های مبارزین آن ماه ترور منصور و بازداشت شاخه‌ی نظامی هیئت مؤتلفه بود. بعد از ترور منصور، مجلس مسجد جامع با تهاجم پلیس به هم خورد و ادامه پیدا نکرد.^{۳۰}

همان‌گونه که ملاحظه کردید، این سخنان در واقع به احیای کارکرد نظامی مسجد در انقلاب اسلامی، همچون دوران صدر اسلام، اشاره می‌کند. از دیگر کارکردهای اجتماعی مسجد در صدر اسلام انجام امور درمانی در مواقع حساس بود. «در مسجد پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) جایگاهی برای معالجه‌ی بیماران و مجروحین معین شده بود و پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و یارانش در آنجا از بیماران عیادت می‌کردند».^{۳۱} واقدی می‌نویسد: «در ماجرای جنگ احد مردم در مسجد چراغ و آتش برافروخته بودند و خستگان و مجروحان را مداوا می‌کردند».^{۳۲} روشن است که انجام این امور در مساجد به دلیل اضطرار و ناچاری بوده است. در صدر اسلام، به دلیل نداشتن مکان مناسب از مساجد چنین استفاده‌ای می‌شده است؛ زیرا معمولاً درمان جراحات‌ها با خون‌ریزی همراه است و این با مسجد سازگاری ندارد. در انقلاب اسلامی نیز معمولاً افرادی که جراحات‌های مختصر داشتند در برخی از مساجد مداوا می‌شدند؛ ولی نقش مساجد در انقلاب در واقع ساماندهی درمان مجروحان و تشکیل تیم‌های پزشکی برای مداوای آسیب‌دیدگان در مکان‌هایی غیر از مسجد بوده است.^{۳۳} برای نمونه مسجد باب‌الحوائح و مسجد امام صادق (علیه‌السلام) در تبریز فعالیت‌های بهداشتی و درمانی داشتند و برخی

۳۰. همان، ص ۱۱۲.

۳۱. الآداب الطیبه فی الاسلام، ص ۶۹، جعفر مرتضی‌عاملی، جامعه‌ی مدرسین، ۱۳۶۲.

۳۲. مغازی، ج ۱، ص ۱۸۰ و از سیمای مسجد، ج ۲، ص ۲۰۷.

۳۳. مصاحبه‌ی نگارنده با حاج عبدالکریم احمدی، از مبارزان دوران انقلاب و دفاع مقدس، ۱۳۸۲/۳/۲۵.

بیمارستان‌های خیریه را اداره می‌کردند. حتی هزینه‌ی آسایشگاه جذامیان را مسجدها، مسجدی‌ها و افراد مؤمن تقبل می‌کردند. حتی برای اعاناتی که از مردم جمع می‌کردند قبوضی هم تهیه کرده بودند.^{۳۴} برخی این نقش مساجد را عاملی برای جذب افراد به این مکان مقدس نام برده‌اند.^{۳۵}

۴. کارکرد اقتصادی مسجد

حضور در نمازهای جمعه و جماعت به‌طور طبیعی مؤمنان را از حال و روز یکدیگر آگاه می‌کند و همیاری و همبستگی آنان را به دنبال دارد. در مساجد و جلسات مذهبی مؤمنان سعی می‌کنند مشکلات دیگر مؤمنان را حل کنند. بی‌شک از اقدامات بسیار مؤثر و کارآمد مساجد و جلسات مذهبی، قبل از انقلاب اسلامی، پشتیبانی‌های مالی از انقلاب و مبارزان بوده است.

در قبل از انقلاب بسیاری از مساجد چنین تشکیلاتی اقتصادی داشتند؛ ولی با توجه به حساسیت رژیم که این نهادها را در مقابل بانک می‌دانست، اکثراً مخفی بود و افراد معتمد و نیکوکار، که اکثراً از قشر بازاری بودند، به صورت نهاده‌ای اما غیرمحسوس این کارها را انجام می‌دادند و اتفاقاً بسیار هم مؤثر بود.^{۳۶}

• نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

برخی از مجاهدان انقلابی بر این عقیده‌اند که اگر مسجد نبود انقلاب هم نبود.^{۳۷} نقش مسجد در پیروزی انقلاب اسلامی به اندازه‌ای بود که نویسندگان مغرب‌زمین نیز آن را از جمله عناصر بسیار مهم و اساسی نامیده‌اند. حامد الگار، اندیشمند امریکایی، می‌نویسد:

مسجد هسته‌ی اساسی تشکیلات انقلاب ایران بود. شاید این هم یکی از دیگر نکاتی است که در مجموعه نتیجه‌گیری‌های خود باید به آن می‌پرداختیم. یکی از عناصر مهم در پیروزی انقلاب، احیای مجدد مسجد و تمام ابعاد عملکردی آن بود. نقش مسجد دیگر نه گوشه‌ی عزلت‌نشینی و گریزگاهی از جامعه بود که مردم برای دوری جستن از دنیا، گرفتن وضو، انجام عبادات یا گوش دادن به صوت قرآن به آن پناه می‌بردند؛ بلکه برعکس مسجد به یک کانون مبارزه و مرکز فرماندهی بدل گردید و

۳۴. مسجد و انقلاب اسلامی، ص ۷۵.

۳۵. همان، ص ۷۵.

۳۶. همان، ص ۷۷.

۳۷. مصاحبه‌ی نگارنده با حاج عبدالکریم احمدی.

به‌طور خلاصه مسجد تماماً آن چیزی شد که در عصر پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) بود.^{۳۸}

امام خمینی در سخنان خود مسجد را رمز پیروزی ملت ایران بیان کردند:

رژیم اسلام این طور است که افرادش از مسجدند، از مسجد نهضت شروع می‌شد و از مسجد می‌رفتند به میدان، به میدان جنگ‌ها. در جمعه‌ها که خطابه می‌خواندند یا غیر جمعه که می‌رفت آن سردارشان منبر وصیت می‌کرد، از آنجا راهشان می‌انداخت برای اینکه بروند مبارزه کنند و یک همچین روحیه که از مسجد تحقیق پیدا می‌کند، این دیگر نمی‌ترسد از این که حالا من بروم شاید چه بشود این مسجدی است. این الهی است. آدم الهی نمی‌ترسد ...^{۳۹}

همان‌گونه که مسجد در صدر اسلام نقش و جایگاه خاص خود در را پیشرفت اسلام ایفا کرد، در انقلاب اسلامی نیز نقش و تأثیر اساسی داشت. متأسفانه، با وجود همه‌ی برنامه‌های خوبی که در برخی مساجد کشور جاری است، در سالیان اخیر به مساجد توجه کافی نشده است. برخی از کارکردهای مسجد که در پیروزی انقلاب اسلامی نقش داشتند و به یقین در دوام و ثبات آن نیز نقش خواهند داشت، به‌دلیل پیدایش و تأسیس نهادها و مراکز دیگر کمرنگ یا فراموش شده‌اند. مشکلی که امام خمینی (رحمه‌الله‌علیه) نیز نگران آن بودند: مساجد را خالی نگذارید، این‌هایی که صحبت این را می‌کنند که حالا ما انقلاب کرده‌ایم، برویم سراغ کارهای دیگر، خیر! انقلاب از مساجد پیدا می‌شود... مساجد را آباد کنید با مسجد رفتن خودتان.^{۴۰}

من امروز باید بگویم که تکلیف است برای مسلمان‌ها، حفظ مساجد؛ امروز جزء اموری است که اسلام به او وابسته است... مساجد را پر کنید، اگر این مسجد و مرکز ستاد اسلام قوی باشد، ترس از فانتوم‌ها نداشته باشید، ترس از امریکا و شوروی و این‌ها نداشته باشید، آن روز باید ترسید که شما پشت بکنید به اسلام، پشت بکنید به مساجد.^{۴۱}

منبع: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد

۳۸. دین و دولت در ایران، ص ۱۵۴، حامد آنگار، ترجمه‌ی ابوالقاسم سری، تهران، طوس، ۱۳۶۵.

۳۹. صحیفه‌ی نور، امام خمینی، ج ۹، ص ۸۹.

۴۰. همان، ج ۱۲، ص ۵۰۰-۵۰۱.

۴۱. همان، ج ۱۳، ص ۱۹-۲۱.